

УДК 37.013. 42-058.23 (09.(477.72) «18/19»

Надеждіна І. М.*

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ПИЯЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розглядається зміст поняття «пияцтво» на Півдні України в період другої половини ХІХ – початку ХХ століть як згубна пристрасть, аналізуються основні напрями роботи держави, церкви та їхніх представників щодо подолання цього явища. Інтелігенція доводила необхідність тверезого способу життя як морального закону життя людини, як природні й необхідні для повноцінного духовного життя чесноти. Необхідність боротьби з цією «народною недугою» на державному рівні усвідомлювалась уже з другої половини ХІХ століття. Першим питання боротьби з пияцтвом як згубною звичкою на державному рівні порушив С. Рачинський, який пояснював необхідність поширення ідей тверезості у вседержавному масштабі. Головна стратегія подолання алкоголізації населення – сильні парафіяльні, шкільні та сімейні тверезницькі традиції; буде активно розвиватися й удосконалюватися тверезницька робота серед усіх верств населення, починаючи зі шкільного віку. Лікарі наполягають на відкритті спеціальних лікарень, у яких алкоголіки повинні були позбуватися старих звичок, знаходитися в новому оточенні, привчатися до абсолютного утримання від спиртних напоїв, вести правильний і здоровий спосіб життя, отримувати просте й поживне харчування, більшу частину дня присвячувати фізичній роботі на відкритому повітрі, щоб «відновити тіло і душу». Питання морально-релігійного виховання були покладені державою на конфесії, які знаходилися на Півдні України. Зокрема, на заняттях у церковно-приходських та школах грамоти та під час богослужінь священники зобов'язані були читати проповіді проти пияцтва, сквернослів'я серед простого люду. Для цього виголошувалися поучіння для сільських прихожан проти пияцтва, створювалися Товариства тверезості як у селі, так і в місті. Інтелігенція, особливо лікарі, духовенство порушили питання пияцтва на державному рівні, почали пояснювати властивості алкоголю, його згубний вплив на організм людини. Велику просвітницьку роботу проводили лікарі, працівники бібліотек, представники релігійних конфесій: проповіді, народні читання, літературно-музичні вечори, публічні лекції, безкоштовні абонементи, екскурсії тощо.

Ключові слова: інтелігенція світська, духовенство, пияцтво, бесіди, обітництво, бібліотеки, вечори, товариства тверезості, церковно-приходські школи, алкогольні напої.

Сьогодні в Україні постає нагальна проблема алкоголізації суспільства. Виникає питання щодо обмеження часу продажу алкоголю, вилучення контрафактної продукції, закриттям так званих «рюмочних». У суспільстві все частіше порушується питання про боротьбу з пияцтвом і тими явищами, до яких воно призводить. Досвід минулого є одним із способів подолати цю згубну пристрасть, адже найактивніша робота проводилася представниками держави, духовенства, інтелігенції, товариств у боротьбі з цією недугою в період другої половини ХІХ – початку ХХ століть; пияцтво – це диявольська кара, через неї все найгірше відбувається, всі найгірші пороки. Людина, яка розслаблена пияцтвом, не має ніяких душевних сил, які б вели її шляхом честі, закону і правди, – зазначав юрист ХІХ століття М. Зарудний. – Від горілки в людини знижується пам'ять, вона втрачає розум і сили до такої міри, що не має ні сил, ні розуму розпоряджатися своїм сімейством і господарством. П'яниця не може виконувати перед суспільством і церквою тих християнських і цивільних повинностей, які лежать на ньому» [3, с. 164].

Проблему пияцтва досліджували лікарі ХІХ – початку ХХ століть: В. Аксьонов, І. Афанасьєв, Р. Берд, В. Бехтерєв, А. Бикова, Д. Воронов, С. Восович, В. Граєвський, З. Гревич, Л. Дембо, А. Залевський, В. Канищев, О. Мельничук, А. Ніколаєв,

*© Надеждіна І. М.

С. Первушин, С. Петров, В. Пирогов, В. Якунін та ін. Крім того, деякі аспекти досліджували сучасні вітчизняні та зарубіжні історики, психологи, педагоги, юристи: П. Андреев, К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, А. Асмолов, А. Бодальов, Т. Бондаренко, Б. Братусь, М. Гернет, В. Ірхін, В. Ігнатенко, Л. Корецька, А. Маюров, К. Петрова, В. Синьов та ін. Проте, незважаючи на велику кількість юридичних, педагогічних, психологічних досліджень проблема алкоголізму, особливо в сучасних умовах, є достатньо актуальною й потребує пошуку шляхів впливу на виховання тверезості сучасного суспільства, тому метою статті є ретроспективний аналіз діяльності інтелігенції Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть у боротьбі з такою згубною звичкою, як пияцтво.

У кінці ХІХ – на початку ХХ століть тверезість розглядалася як моральний закон життя людини, як природні й необхідні для повноцінного духовного життя чесноти. Слід зазначити, що в зазначений період такого поняття, як алкоголізм в сучасному розумінні, не існувало. Коли говорили про пияцтво, мали на увазі не хворобу, а згубну звичку. Порівнюючи із сучасністю, уживання алкогольних напоїв на душу населення в той час не перевищувало чотирьох літрів. Проте інтелігенція, особливо лікарі, духовенство почали говорити про те, що втрачається покоління за поколінням, і його слід виховувати в тверезості, адже більшістю населення безтурботно ігнорувалися властивості самого алкоголю, що «руйнував тіло і полонив душу». Духовенство звертало увагу на відсутність у людей навичок уважного ставлення до життя своєї душі, що дозволяє вчасно побачити її полоненість пристрастю; заміщення радості в Господі культом задоволення; а лікарі наголошували на відсутності аскетичної культури тверезості.

К. Петрова, аналізуючи проблему пияцтва, зазначає, що на сторінках багатьох періодичних видань часто зустрічається фраза «На Руси есть веселие пити», яка ніби пояснює історичну зумовленість цієї згубної звички. Необхідність боротьби з цією «народною недугою» усвідомлювалась уже з другої половини ХІХ століття, проте велася вона на місцевому рівні, переважно священиками та сільськими громадами. За висловом очільника Одеського товариства для боротьби з пияцтвом А. Яришкіна, ситуація змінилася після виходу у світ статті відомого письменника Л. Толстого «Праздник просвещения 12 января» 1889 року, що стала поштовхом долучення до цієї справи інтелігенції. «Під впливом цієї статті інтелігенція ніби прокинулася та з жахом побачила все неподобство пияцтва» [5, с. 3]. Так почали з'являтися приватні товариства тверезості.

Першим питання боротьби з пияцтвом як згубною звичкою на державному рівні порушив С. Рачинський, який пояснював необхідність поширення ідей тверезості у вседержавному масштабі. Він сформулював головну стратегію подолання алкоголізації населення: надійний заслін їй повинні були створити сильні парафіяльні, шкільні та сімейні тверезницькі традиції. Людина буде надійно захищеною від згубної пристрасті до спиртного тільки тоді, коли його сім'я й прихід будуть не просто утримуватися від «зловживання спиртным», а й активно розвивати й удосконалювати тверезницьку роботу. На думку Ф. Рачинського, проблема алкоголіка – це проблема (найчастіше вина) всієї родини і приходу. Саме члени сім'ї та парафіяни мали помітити початок розвитку хвороби у свого ближнього. Саме вони разом з педагогами повинні були надійно захистити молоде покоління від цієї духовно-моральної хвороби.

Ще в 1859 році Святійший Синод своїм указом благословив священнослужителям «... живим прикладом власного життя і частим проповідуванням в Церкві Божій про користь помірності у вживанні вина, а в деяких міських і сільських станах рішуче утримуватися від вживання вина». Це визначення послужило початком становлення парафіяльних товариств тверезості. Згідно з визначенням Синоду, духовенство було покликане «сприяти уряду в боротьбі з пияцтвом, засновувати товариства тверезості,

парафіяльні піклування, братства та інші подібні установи, словом і проповіддю утверджувати в народі тверезий спосіб життя».

На велике переконання лікарів, духовенства, учителів людину, яка страждає від алкогольної залежності, недостатньо було просто переконати в необхідності тверезого життя, для неї треба було створити умови, що полегшили б внутрішню боротьбу з цією пристрастю. Саме таку мету ставили перед собою парафіяльні православні товариства тверезості.

Доктор медицини З. Блюм, аналізуючи державні та громадські заходи боротьби з алкоголізмом, наполягав на примусовому лікуванні алкоголіків-рецидивістів. Лікар закликав розглядати п'яниць не як кримінальних злочинців, тому пропонував поміщати алкоголіків не в тюрми, а в лікувальні заклади. За його проектом, лікування повинно було проводитися в спеціальних лікарнях, і, обов'язково, бути санкціонованим рішенням суду. Алкоголіків повинні були направляти до спеціальних лікувальних закладів на період від 3 місяців до 5 років [1, с. 134-135].

Доктор медицини М. Колпаков, який розглядав алкоголізм як психічну хворобу, запропонував ряд заходів для боротьби з ним. Він наполягав на відкритті спеціальних лікарень, у яких алкоголіки повинні були позбуватися від старих звичок і товаришів, знаходитися в новому оточенні, привчатися до абсолютного утримання від спиртних напоїв, вести правильний і здоровий спосіб життя, отримувати просте й поживне харчування. Медик рекомендував більшу частину дня присвячувати фізичній роботі на відкритому повітрі, щоб «відновити тіло і душу». Для успішної реалізації висунутої пропозиції лікар наполягав на необхідності законодавчого закріплення проекту, підкресливши «одностайність» гігієністів і психіатрів у розв'язанні цієї проблеми [4].

М. Фальк, який визначив критерії поміркованості, застерігав: «Помірним є прийом, який не веде до пригнічення ні в інтелектуальній, ні в руховій області, на наступний день не зменшує розумової продуктивності ...; ... кожен, хто перевищує свою індивідуальну дозу, повинен уважатися алкоголіком». У зв'язку з цим медики визнавали недостатність лише поміркованості й виступали за повне утримання. Прихильники стриманості бачили в помірному вживанні алкоголю лише неминуче зло, пропаганду помірності уважали шкідливою, оскільки центр ваги дискусії переносився з питання про досить можливу міру поміркованості на твердження про допустимість вживання спиртних напоїв. Лікар відзначив, що «ніякі переконання і роз'яснення про шкоду алкоголю не приведуть ні до чого, поки люди не переконаються в його шкідливості» [4].

Велику допомогу у цьому напрямі зробили бібліотеки Півдня України. Зокрема, комерційна бібліотека книжкового магазину Ж. і Е. Геллерів; книжкова лавка з бібліотекою Д. Ловко; книжковий магазин і бібліотека для читання В. Красинської та інші для задоволення потреб читацької аудиторії та просвітницької діяльності виписували вітчизняні та іноземні періодичні видання.

Питання морально-релігійного виховання були покладені державою на конфесії, які знаходилися на Півдні України. Зокрема, на заняттях у церковно-приходських та школах грамоти та під час богослужінь священники зобов'язані були читати проповіді проти пияцтва, сквернослів'я серед простого люду. Для цього виголошувалися поучіння для сільських прихожан проти пияцтва, створювалися Товариства тверезості як у селі, так і в місті.

У 1891 році затверджений устав Одеського товариства для боротьби з пияцтвом. Діяльність цих товариств полягала в поширенні інформації про шкоду пияцтва, для чого влаштовувались бесіди та лекції, друкувались брошури, листівки, афіші [2, с. 3]. Невпинне зростання масштабів пияцтва, залучення до боротьби з цим явищем інтелігенції, яка всіляко афішувала свою діяльність на цій ниві [7].

Відволікання народу від пияцтва як основна мета попечительств мала здійснюватись шляхом організації вільного часу населення. З 1896 року на Півдні України створюються губернські та повітові попечительства про народну тверезість. В Одесі, Миколаєві влаштовуються особливі комітети попечительства про народну тверезість під головуванням градоначальника чи військового губернатора [6, с. 1].

Статут Комітету піклування про народну тверезість визначав мету його створення як служіння одного стану іншому: «... вишукувати кошти для надання йому (населенню) можливості проводити вільний час поза спеціалізованими закладами та з цією метою влаштовувати народні читання і співбесіди, складати і поширювати видання, роз'яснювати шкоду зловживання спиртними напоями, відкривати чайні, народні читальні. Крім того, для цього проводилися літературні вечори зі співом, організовувалися прощі й урочисті богослужіння, видавалися спеціальні журнали, книги й брошури проти пияцтва тощо.

Членами Товариства тверезості могли стати всі, хто «добровільно виявили бажання вступити в оне дорослі особи обох статей». Прийом до членів Товариства здійснювався після молебню в церкві.

Одеський повітовий комітет Попечительства про народну тверезість при відкритті чайних застосовував диференційований підхід, який полягав у наступному. У селищах та містах, де відбувалися базари, передбачалося відкривати чайні, які могли б замінити для приїжджих селян трактири, тобто люди могли б зігрітись, відпочити та поїсти. На організацію таких чайних було заплановано виділити по 500 руб. на кожну. В інших містах при організації чайних увага зосереджувалась на влаштуванні для населення дешевих та розумних розваг. Такі чайні планувалося відкривати в приміщеннях шкіл, для чого виділялося по 100 руб. на їхнє відкриття та по 50 руб. на їхнє утримання [2]. У 1897 році Одеське попечительство відкрило три чайні [там само, с. 2]. 7 лютого 1898 року відбулося відкриття чайної та бібліотеки-читальні Херсонського повітового попечительства. Ця чайна займала дві просторі кімнати та була забезпечена «пристойними меблями».

У 1889 року вийшов Указ за № 5 «Про можливості з боку духовного відомства заходах щодо сприяння уряду для викорінення в народі пияцтва» [9, с. 55-58]. Адже у «Віснику тверезості» друкувалася Програма уряду щодо правил уживання спиртних напоїв, торгівлі ними, дані про діяльність різних товариств тверезості вітчизняних і закордонних, статті юридичного, економічного, гігієнічного й медичного характеру щодо наслідків вживання спиртних напоїв.

Завданням «Товариства тверезості» було поширення понять про шкідливість надмірного вживання спиртних напоїв у релігійно-моральному, фізичному і матеріальному відношенні; повідомлення поліції про притягнення до відповідальності тих, хто спричиняє п'янство, і тих, хто допускає надмірне пияцтво. Товариство може направляти з дозволу певного начальства на лікування, запрошувати для цього спеціального лікаря. Такі хворі знаходяться під постійним наглядом місцевого лікувального управління [8]. Для зменшення пияцтва влада і духовне начальство запропонувало створювати товариства, до яких вступали б особи, які співчували проблемам пияцтва й спроможні почати боротьбу з цією проблемою. Необхідно було залучати до товариств тих, хто не знав міри у хмільних напоях, щоб інших утримати від пияцтва власним прикладом. До складу товариства повинні входити як чоловіки, так і жінки, старі й молоді. Вони дають слово в храмі, при всіх людях, що протягом року, наприклад, не будуть дозволяти собі ніякого надмірного вживання спиртних напоїв чи взагалі від них утримуватимуться, а також інших застерігати від пияцтва. Для міцності слова записували до особливої книги тверезості, піддаючи себе у випадку порушення слова штрафу у розмірі 1 руб., удруте – 3 руб. Існувало три категорії: 1) утримуватимуться від будь-яких хмільних напоїв; 2) лише від горілки з помірним

вживанням інших напоїв; 3) суворо помірно вживання хмільних напоїв. Ті, хто вступав до Товариства, обіцяли не відвідувати трактирів, не сквернословити. Зокрема, з часу відкриття товариств у селищі Н. Буг до їхнього складу увійшло 6 чоловіків, 8 жінок віком від 23 до 61 року; 9 осіб увійшло до товариства назавжди, 5 – на 1 рік [10, с. 692].

Створювалися церковноприходські товариства тверезості під впливом проповідей чи обставин власного життя, окремі особистості починали давати церковний обіт тверезості. Утворювалися навіть групи обітників-тверезників [12, с. 428]. Товариство складалось із необмеженої кількості членів.

У 1916 році, досліджуючи стан проблеми на державному рівні, доктор медицини А. Мендельсон у книзі «Підсумки примусової тверезості і нові форми пияцтва» зазначав, що «... подальше добровільне тверезе життя отримало на свою користь аргумент, рівного якому не було в історії людства». Результати заборони були приголомшливі навіть для маловірів. У 1915 році споживання скоротилося до 0,2 літра на душу населення. Продуктивність праці підвищилася на 9-13 %, незважаючи на велику кількість мобілізованих до армії [4, с. 149].

У 1912 році відбувся Всеросійський з'їзд практичних діячів боротьби з пияцтвом. Програма з'їзду передбачала розгляд релігійно-моральних і наукових основ боротьби з пияцтвом. Працювали такі напрями: 1) боротьба з пияцтвом як одна із невідкладних завдань сучасної церкви і громадського життя; організація боротьби з алкоголізмом; товариства, братства, опікунства тверезості тощо; 2) питання шкільного алкоголізму й заходи боротьби із ним; роль школи в боротьбі із народним алкоголізмом; 3) літературно-наукова боротьба з алкоголізмом; наукові розробки питання про алкоголізм; газети, журнали, науково-популярні лекції; бесіди з народом, відвідування музеїв, протиалкогольні виставки [14, с. 323]. Матеріали з'їзду доводилися до відома всіх лікарів.

Зокрема, у м. Херсоні проповідник тверезості М. Кривошеїн прочитав лекцію на тему «Життя і алкоголь» за програмою: згубний вплив алкоголю на ріст (досліди із клініки проф. Догеля); згубний вплив алкоголю на жаб та курей (із дослідів Річардсона); «згубний вплив алкоголю на цуценят (із дослідів проф. Бехтерева); згубний вплив алкоголю на мускульну силу й здібності до ручної праці (дослід із динамометром); Згубний вплив алкоголю на інтелектуальні здібності (досліди Фереля, Самета, Фюрера) [13]. У квітні 1910 р. професор Новоросійського університету М. Блауберг прочитав лекцію «Про боротьбу із заразними хворобами» [13, с. 21].

Слід зазначити, що у 1914 році у зв'язку з воєнними діями почав діяти в державі сухий закон і тривав до їхнього завершення. У цей період алкоголь використовувався тільки для медичних потреб фронту. Дослідник А. Маюров звертає увагу на те, що цей обмежувальний закон діяв майже ціле десятиліття. Він наводить слова англійського громадського діяча Ллойда Джорджа, який писав: «Це найвеличніший акт національного героїзму, який я тільки знаю» [3]. Тобто спільна діяльність держави, представників різних конфесій у боротьбі зі згубною звичкою мала свої позитивні результати.

Таким чином, тверезницький рух набув характеру інтелектуального руху, що виявився не тільки в громадській діяльності, але й у прагненні розглянути проблему науково. Серед учасників тверезницького руху не було єдиного розуміння терміну тверезість, загалом вона розглядалася як моральний закон життя людини від якого залежить добробут людини й процвітання держави. Фактично приклади діяльності щодо подолання пияцтва в період ХІХ – початку ХХ століть можуть мати позитивне спрямування в подоланні сучасної проблеми алкоголізму. Подальші дослідження можуть стосуватися психолого-педагогічного, соціально-педагогічного змісту видів і форм девіацій у процесі алкоголізації соціуму та можливостей їхнього попередження й подолання.

Література:

1. Блюм З. А. Государственные и общественные меры по борьбе с алкоголизмом / Девятый Пироговский съезд. СПб., 1903. С. 134-135.
2. Гузенко Ю. І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) Миколаїв : Ліон, 2006. 231 с.
3. Зарудный М. И. Законы и жизнь. Итоги исследования крестьянских судов. СПб. 1874. 224 с.
4. Маюров А. Н. М 38 Борьба с пьянством в России с древних времен до наших дней. М.: Институт русской цивилизации, 2016. 880 с
5. Петрова К. Попечительства про народну тверезість на сторінках південноукраїнської періодичної преси кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2 (5). С. 109-127.
6. Попечительства о народной трезвости. *Одесский листок*. 1914. № 17. С. 1-2.
7. Стремецька В. О. Практика боротьби з алкоголізмом у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер. : Історичні науки. 2009. Т. 94. Вип. 81. С. 105-110.
8. Херсонские епархиальные ведомости. 1890. № 4. С. 55-58.
9. Херсонские епархиальные ведомости 1890. № 4
10. Херсонские епархиальные ведомости. 1892. № 24. С. 692.
11. Херсонские епархиальные ведомости. 1897. № 7.
12. Херсонские епархиальные ведомости. 1910. № 22. С. 428.
13. Херсонские епархиальные ведомости. 1910. № 1-14. Оп. 82. 336 с.
14. Херсонские епархиальные ведомости. 1912. № 17-18. С. 323.

Nadezhdina I. M.

EDUCATIONAL ACTIVITY OF INTELLIGENTSIA TO OVERCOMING DRUNKENNESS
IN THE SOUTH OF UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING
OF THE XX CENTURIES

The article examines the content of the concept «drunkenness» in the South of Ukraine during the second half of the XIX – early XX centuries as a harmful passion and analyze the main directions of the state work, the church and their representatives in overcoming this phenomenon. The intelligentsia proved the need for a sober life way as a moral law of human life, as natural virtues and necessary for a full spiritual life. The need to struggle this «people's disease» at the state level has been recognized since the second half of the XIX century. The first, who arises the question about struggle with alcoholism on state level is S. Rachinsky, he was explaining the necessity to spread the ideas of sobriety on a national scale. Doctors insist on opening special hospitals, in which alcoholics had to leave away from old habits and friends, they should be stay in new situation, accustomed to absolute abstinence from alcoholic drinks, keep fit, to get simple and nutritious food, to devote to the physical out works, to «restore body and soul» the most part of the day. The question of moral and religious education was entrusted by the state to confession, which was situated in the south of Ukraine. I such way, during the lessons in church and parish schools and literacy schools and during divine services the priests had to read sermons against drunkenness, profanity among ordinary people. To this aim, teachers were instructed in the village parishioners against drunkenness. Sobriety societies were created both in the village and in the city. The main strategy for overcoming the alcoholism of the population is strong parochial, school and family sober traditions, active development and improvement of sober work among all levels of the population, beginning with school age.

Key words: secular intelligentsia, clergy, drunkenness, talks, vows, libraries, parties, sobriety societies, parochial schools, alcoholic drinks.

Дата надходження статті: «19» жовтня 2017 р.